

'Hofjes' in Zutphen

Door Dra. M. M. Doornink-Hoogenraad en Jhr. Mr. M. W. C. de Jonge.

148 Zoals de meeste oude steden beschikte Zutphen in de Middeleeuwen beschikt over een groot aantal instellingen van weldadigheid: gasthuizen, armhuizen en armhuisjes of vrijwoningen. Vooral van de laatste categorie – trouwens zelden scherp van de andere te onderscheiden – waren er vele: kleine of grotere groepen huisjes, in 'gangen' bij elkaar gelegen, die veel gemeen hadden met de complexen die men later 'hofjes' is gaan noemen: dit waren immers woningen om een binnenhof gegroepeerd, als afzonderlijke bouweenheden ofwel onder een dak, maar zelfstandig bewoond, soms als geheel ommuurd, en bereikbaar door een toegangspoort naar het hof, een bouwvorm die stellig door de middeleeuwse begijnhoven is beïnvloed. Het ligt voor de hand dat de complexen vrijwoningen licht tot hofjes konden uitgroeien.

Werden de gasthuizen in vele gevallen door de stedelijke overheden gesticht, van de vrijwoningen waren de stichters meestal particulieren, die zich bekommerde om hun behoeftige medemens, maar ook om hun eigen zieleheil, en die aan hun instelling een kapitaal plachten te verbinden, waardoor de huisjes rondom niet konden worden bewoond, aan de inwoners doorgaans nog een klein zakgeld kon worden verstrekt en bovendien uitkeringen in natura werden gegeven in de vorm van levensmiddelen en brandstof, zg. spindingen of preuven.

In Zutphen is de laatst overgebleven gang met vrijwoningen – de Hackfortshuisjes in de Spitaalstraat, in 1478 gesticht door Jacob van Hackfort, ridder, en zijn vrouw – in de jaren negentig van de vorige eeuw opgeruimd. Na de laatste oorlog verdween het Diakoniehof in de Groensteeg, vijf-en-een-halve eeuw oud, in 1415 als armhuis gesticht door Evert van Keppel, nabij de collegiale kerk van St. Walburg waarin hij kannunik was. Dit Keppelshuis werd in het begin van de 16e eeuw als 'Oude-mannen-en-vrouwenhuis' verplaatst naar de Halterstraat en omstreeks 1865 gevestigd aan de Groensteeg in de Polsbroek, waar het uitgroeide tot een vrij groot hofje van 40 één- en tweepersoons woningen om een binnenplaats en met een toegangspoort. Het was tenslotte zeer vervallen en werd afgebroken met de kaalslag van de Polsbroek. Men mag erop vertrouwen dat dit nu zeker niet meer zou gebeuren: zóveel zijn in enkele decennia de opvattingen in dezen wel gewijzigd.

Drie van de vijf woningcomplexen in Zutphen, die in recente jaren gerestaureerd of gerenoveerd zijn, kan men met recht 'hofjes' noemen. Het oudste daarvan, hoewel niet middeleeuws, is het *Ruytershofje* aan de Berkelsingel. Het is ontstaan uit de samenvoeging van enkele armhuisjes in de Nieuwstad, geschonken door leden van de Zutphense familie Ruyter; als stichtingsjaar houdt men 1571 aan, hoewel 'Henrick Ruyters armehuse' ook al veel eerder worden vermeld.

Ruim drie eeuwen lang bleef de Ruytersgang – later ook wel Hellengang genoemd, toen bestuur en collatie aan het geslacht Van der Hell waren vererfd – aan de Gasthuisstraat in de Nieuwstad gevestigd. In 1784 werd het collatierecht gekocht door de St. Anthony Grote Broederschap een geeestelijk gilde dat zich sedert zijn stichting in 1451 bezighield met armenzorg, en dat in 1789 het hofje liet verbouwen tot 19 huisjes van één kamer-tje van 2 x 4 m, met bedstee erin, kelder-tje eronder en zoldertje erboven, rondom een bleekveld met pomp en 'huusken' voor algemeen gebruik. Tegen het eind van de vorige eeuw was het hofje totaal uitgewoond, en de broederschap liet het nu op een daartoe aangekocht

stuk grond aan de Berkelsingel in geheel nieuwe vorm opbouwen, vergroot tot 32 woningen, nu met twee kamers, en om een groter, met groen en bloemen beplant binnenhof. In 1898 werd het huis hier geopend; boven de poort werd de gedenksteen uit het hofje ingemetseld, waarop het stichtingsjaar en het wapen – helaas een verkeerd! – van de familie Ruyter staat.

Het werd een lage bouw met kap en daklijst langs de straat, onderbroken door sierelementen en een fors toegangspaviljoen met verdieping boven de poort in een neo-renaissance stijl met 'art nouveau' accenten. Deze versiering is voor een hedendaagse toeschouwer wat gezocht en het geheel wat saai door het gebruik van grauwe machinale baksteen.

Bij de onlangs gereedgekomen algehele renovatie werden de huisjes vernieuwd en vergroot, en het aantal in verband daarmee teruggebracht tot de helft. Tot een tiental jaren geleden waren dit nog echte vrijwoningen en genoten de bewoners bovendien preuvingen. Door de kosten van onderhoud en renovatie enerzijds en de invloed van de Bijstandswet anderzijds geldt nu een huurverhouding met de bewoners en huurprijzen van f 370,- tot f 470,- per maand.

Het zg. *Lutherse hofje* in de Geweldigershoek aan het einde van de Halterstraat dateert uit 1850, toen de diakonie van de

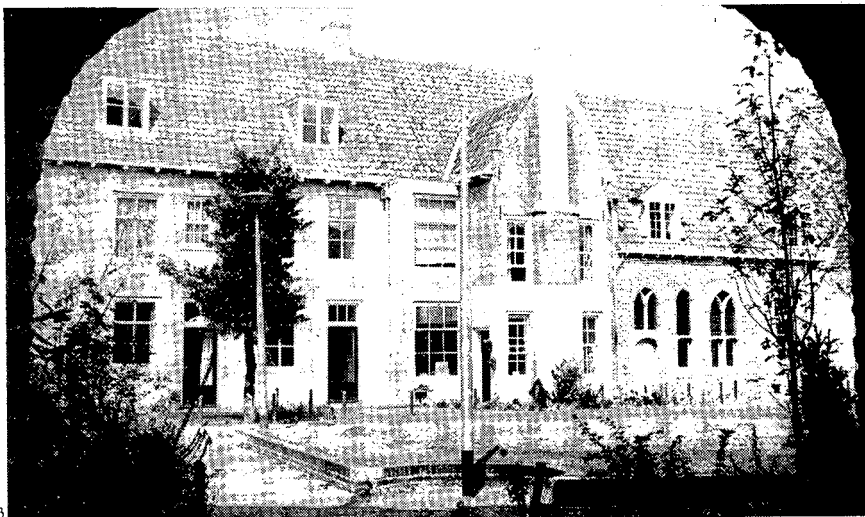

geweest, al was het wel een stichting van liefdadigheid, en de Agnietenhof was zelfs van geheel andere aard.

Het *Bornhof* aan de Zaadmarkt is gesticht door heer Borro – zijn familienaam is onbekend – kanunnik in het kapittel van St. Walburg. Hij schonk in 1320 bij testament zijn woonhuis met een groot erf eromheen aan de stad als armhuis, dat aanvankelijk – waarschijnlijk tegen de bedoeling van de stichter – niet gebruikt werd om er behoeftigen in onder te brengen, maar om er ‘spindingen’ te doen aan de huizittende armen, of zoals met nadruk wordt gezegd: ‘den rechten hoesarmen ende nyet den lantloepers’. Pas sedert het begin van de 17e eeuw werden er

1.
RUYTERSHOEFJE
2.
LUTHERSE HOFJE
3.
BORN-HOF

Evangelisch-Luthersche gemeente het liet bouwen om de door haar bedeelde gemakshalve bij elkaar te doen wonen. Dit werd geen succes: de bewoners konden onder elkaar de evangelische vrede niet bewaren, en de 19 één-kamerhuisjes bleken na korte tijd al te benepen. In 1915 werd het complex verbouwd tot twaalf twee-kamerwoningen voor alleenstaanden, die na een aantal jaren weer te klein werden geacht en vergroot. Het wordt nu voor de derde maal gerenoveerd tot een aardig hofje van acht woningen, die zullen worden verhuurd. In zijn extreme eenvoud heeft dit kleine hofje werkelijk veel charme.

Het *Sarepta-hofje* aan de Isendoornstraat is in 1895 gesticht door de Zutphense

predikantsdochter Elisabeth Hendrina Bax, die in haar vast geloof op ‘God die wonderen doet’ niet werd beschaamd en de grote som geld, die haar door een onbekende weldoener werd gelegateerd, besteedde door er een weduwenhuis met zeven woningen van te laten zetten aan de toenmalige Pastoorsswal, destijds geheel buiten de stad gelegen:

Indachtig aan de geschiedenis van de profheet Elia en de weduwe van Sarphat (I Kon. 17:7-16) noemde zij het huis Sarepta. Sedert haar dood in 1917 berust het bestuur bij de Ned. Hervormde diakonie, die het onlangs naar de eisen van de tijd heeft doen herstellen en vernieuwen.

Van de overige twee aan een moderne woonbestemming aangepaste bouwcomplexen is het Bornhof geen ‘hofje’

armen gehuisvest en kamers ‘getimmerd’; het jaar 1611 markeert deze gewijzigde bestemming. Behalve over Borro’s monumentale woonhuis, dat er nog altijd staat, is er uit deze tijd niets bekend over de gebouwen waarin de bewoners waren ondergebracht; er zullen woningen zijn geweest, maar ook gemeenschappelijke woon- en slaapzalen. In de jaren 1876-1888 werd alles, behalve het middeleeuwse huis van de stichter, nu rentmeestershuis genoemd, en de 18e eeuwse poort, afgebroken en vervangen door rond dit huis en zijn hof gegroepde aaneengesloten woonvleugels, met 50 woningen voor gehuwden, vier zalen voor mannen en vier voor vrouwen. Sedert 1723 geeft de poort aan de Zaadmarkt, met beelden (copieën van de

150 oorspronkelijke), wapenschilden van provisoren en toepasselijke spreuk, toegang tot het binnenterrein.

Toen na de oorlog de toestand van de gebouwen in geen enkel opzicht meer te rijmen viel met de nieuwe eisen die aan bejaardenhuisvesting gesteld werden, en er in 1962 op een andere plaats in de stad een modern Bornhof tot stand was gekomen, werd het oude complex voor verschillende doeleinden gebruikt, onder meer als opvangcentrum voor repatrianten uit Indonesië. Leeggekomen en totaal uitgewoond was het tenslotte alleen nog maar goed voor afbraak, althans zó luidden de eerste onmineuze geruchten; het terrein zou uitstekend van pas komen – in

getuigenis. Deze kap is van het vroegste type sporenkap met lang verband en dateert uit de tijd van de stichting omtrent 1300. Zutpen bezit nog enkele van zulke oude woonhuiskappen, wat een unieke erfenis vormt.

Tenslotte de *Agnietenhof*, destijds Agnietenconvent of Adamanshuis, in 1397/1938 ontstaan uit twee schenkingen van grote woonhuizen en gelegen aan de oude straten Oudewand en Rijkshagen, een stichting ten behoeve van devote vrouwen die een Godgewijd leven wilden leiden, ontstaan onder invloed van de Moderne Devotie en omstreeks het midden van de 15e eeuw ook officieel als zusterhuis bij deze Deventer-beweging

eeuw de bloeiende Zutphense tapijtfabriek en andere bedrijven, en werd tenslotte aardappelopslagplaats. De gebouwen om de kloosterhof waren sedert de oorlog eveneens in toenemende mate in verval: afbrokkelende pleisterlagen op de muren, gaten die in de daken vielen. Op de hof waren hokken met kippen, krielien, fazanten; plaatijzeren schuurtjes voor brommers en auto's; afrasteringen van alle soorten en veel ruigte en brandnetels romdom. Voor de kapel met aangrenzend refter – het middeleeuwse hart van het convent – lag afbraak in het verschiet. Het Wijnhuisfonds, de stichting die zich sedert 1927 met de restauratie van de Zutphense monumenten bezighoudt, slaagde erin, geleidelijk en

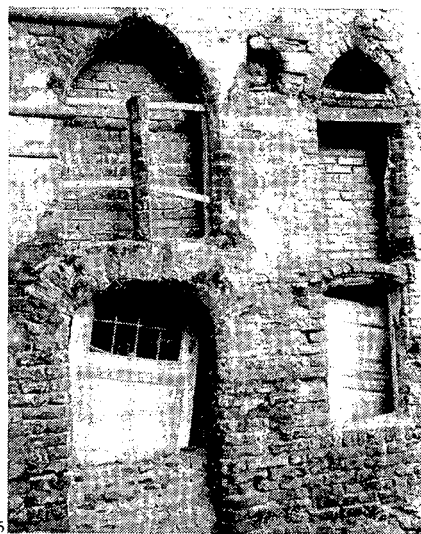

het hart van de oude stad! – als parkeerterrein. Het is te danken aan het onvermoeid ijveren van de in 1975 opgerichte N.V. Stadsherstel en aan de vindingrijkheid van haar architect G. Prins, die de starre gestichtgebouwen van ca. 1880 een vriendelijker aanblik heeft weten te geven, dat er van dit uiterst moeilijk te moderniseren complex een woonhof met 47 keurige huur-appartementen in drie woonlagen is geschapen, gunstig midden in de stad gelegen en toch met iets van die beslotenheid die aan de oude hofjes eigen was. Het huis van Borro is als laatste element in dit geheel voor restauratie opgenomen en krijgt de bestemming van stedelijk centrum voor het open bejaardenwerk. Dit huis heeft in de kap een uiterst zeldzaam bouwkundige

van religieuze vernieuwing aangesloten. Het werd het grootste van de zes vrouwenconventen in Zutphen, beleefde zijn bloeitijd en bereikte zijn grootste omvang in de tweede helft van de 15e eeuw, en ging ten onder door de Reformatie in het eind van de volgende eeuw, evenals de andere Zutphense conventen en kloosters. Toen er in de eerste jaren van de 17e eeuw geen bewoonsters meer over waren, werden de gebouwen – in een vierkant om de kloosterhof gelegen – door de stad gebruikt als huisvesting van predikanten en schoolmeesters, maar ook voor het onderbrengen van bedrijven, zoals een bombazijnweverij en een glasfabriek. De binnenhof werd bleekveld; de kapel kreeg de bestemming van militair magazijn, herbergde in de 19e

4.
AGNIETENHOF

5.
AGNIETENHOF, EEN VERRASSING BIJ DE RESTAURATIE. VERGELIJK DE GOTHISCHE RAMEN RECHTS OP DE VORIGE FOTO. BINNENWAARTS WAS EEN VULLING IN DE DAG VAN HET VENSTER, WAAROVER EEN VLAKKE BEPLEISTERING; BUITENWAARTS WAS EEN HALFSTEENSMUUR VOOR DE OUDE GEVEL GEZET. ZO WAS HET GOTISCHE WERK INGEMETSELD EN DAARDOOR GECONSERVEERD

De Achterhoekse stationsgebouwen

151

door de reeks van jaren, vrijwel het gehele vierkant aan te kopen, de gebouwen met hulp van de architect Ijsbrand Kok te restaureren en er een groep aantrekkelijke, grote en kleine woningen van te maken, gelegen om de oude kloosterhof, die door de gemeente als tuin is aangelegd en beplant. Bij de restauratie bleken de muren van kloostermoppen nog behoorlijk gaaf en vatbaar voor herstel in schoon werk, waarbij – naast de in de loop der eeuwen opgetreden wijziging in vensters of deuren – de oude details als ontlastingsboogjes, dichtgezette poortjes e.d. hun oude taal blijven spreken. Alleen de restauratie van de ruïneuze kapel met refer – geen eigendom van het Wijnhuisfonds en waarvoor nog geen bestemming is gevonden – laat op zich wachten.

De huizen van de Agnietenhof zijn koopwoningen, naar het voorbeeld van Stichting Aristoteles te Amsterdam. De eigendom wordt gesplitst en de economische rechten worden verkocht aan gegadigden voor bewoning volgens voorwaarden ten dienste van de instandhouding. Het juridisch eigendom berust bij een restaurerende instelling, die het beheer voert. Het doel is langs deze weg zowel fiscale als andere voordelen te behalen, teneinde tot aanvaardbare prijzen te komen. Een merkwaardigheid is dat tussen een spouwmuur in een van de gerestaureerde panden, dat eenwienlang als stal en schuur heeft gediend en dat de beschikbare gegevens uit het archief van het convent aanwijzen als slachthuis van de vrome zusters, een middeleeuws fresco is tevoorschijn gekomen, weliswaar zeer beschadigd maar een fijngeschilderde Christuskop vertonend met daaronder een vooralsnog onleesbare tekst in de fraaie grote fractuurletters, bekend van het schrijfwerk uit de fraterhuizen van de Moderne Devotie. Het fresco is van de muur genomen, wordt gefixeerd en in het Stedelijk Museum ondergebracht.

De gerestaureerde huizen en de groene hof zien er weer zo florissant uit dat het een lust is voor het oog, het gonst van de passanten, die de ene poort in, de andere uit, een kijkje komen nemen.

Het gaat niet goed met de reddingsacties voor de met sloop bedreigde Achterhoekse stationnetjes. Na de afbraak, in januari dit jaar, van het uit 1885 daterende stationnetje van Varsseveld viel begin juli jl. het in 1878 gebouwde stationsgebouw van Ruurlo onder de slopershamer. Ook voor het zeer karakteristieke station van Winterswijk (gebouwd in 1880) lijkt het doek thans te vallen.

Het appartementen-plan (één- en tweepersoonshuishoudens), waarop als alternatieve bestemming het langst is voortgeborduurd, is afgeketst omdat de woningen te duur zouden worden voor de sociale woningbouw, waarop rijkssubsidie van toepassing is. Andere rendabele bestemmings-mogelijkheden zijn eerder afgestuit op de criteria die de Nederlandse Spoorwegen hanteren bij handhaving van dit station.

In Winterswijk geeft men de strijd echter nog niet op. Alle fracties in de gemeenteraad hebben nogmaals een klemmend beroep gedaan op het college van b. en w. om te blijven zoeken naar een bestemming die wel haalbaar is. Het station van Winterswijk geldt als het meest waardevolle van de acht stationnetjes in Oost-Nederland, waarvoor in 1979 de stichting SOS werd opgericht om ze voor afbraak te behoeden. Het Winterswijkse station is vanwege haar oude perron-overkapping diverse keren decor geweest bij film- en tv-opnamen.

De Nederlandse Spoorwegen willen van de oude stationnetjes af in het kader van de automatisering. Op de plaats van de

DE ACHTERKANT VAN HET WINTERSWIJKSE STATION. MET DE BIJ FILMERS EN TV-PLOEGEN ZO IN TREK ZIJNDE PERRON-OVERKAPPING

FOTO: HENK WESTERVEID, AALTEN

gesloopte stationsgebouwen in Varsseveld en Ruurlo staat thans een moderne sfeerlozeabri.

Behalve voor Winterswijk lijkt ook het einde nabij voor het stationnetje van Terborg. Het slooptijdstip is afhankelijk van de overlegresultaten tussen NS en gemeente Wisch over de aanleg van een spoorwegovergang naar een toekomstige nieuwbouwwijk in een nu nog agrarisch gebied.

Het verhaal lijkt in mineur te eindigen, maar dat zou een al te vertekend beeld geven van alle reddingspogingen die tot nu toe in Oost-Nederland voor de acht stationnetjes zijn ondernomen. Er is ook succes geboekt. De SOS (officieel: Stichting tot Behoud van Oude Stationsgebouwen) heeft in elk geval de sloopafwendung bereikt van de stationnetjes van Aalten, Almen/Laren en Lievelede/Lichtenvoorde. De kans is groot dat binnenkort ook het stationsgebouw van Vorden in dit rijtje kan worden opgenomen.

R.L.